

Abdulla Qədiri: müasir özbək ədəbiyyatının inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkar

1-ci yazı

Elman Quliyev,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Abdulla Qədiri özbək ədəbiyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən, müasir özbək ədəbiyyatının bədii səviyyəsini yüksəldən, roman janrının inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. O, 1894-cü ildə Daşkənddə bağban ailəsində anadan olub. İlk öncə təhsilini əski tipli məktəbdə alıb. Sonra isə “rus-özbək” (bunu həm də “rus yerlilər” məktəbi də adlandırırlar) məktəbində oxuyub. A.Qədiri bədii yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayıb. O, 1909-cu ildən başlayaraq şeirlər və kiçik hekayələr yazıb.

A.Qədirinin 1917-ci ilə qədərki yaradıcılığı janr baxımından çoxtərəflidir. Belə ki, o, bu illərdə şeir, dram və hekayələr yazaraq, əsasən köhnə adət-ənənələri və cəhalətin baş alıb getdiyi, bunun nəticəsində adamların acınacaqlı həyat sürdüyü cəmiyyəti tənqid edirdi. “Əhvalımız”, “Millətimiz” şeirləri, “Bəxtsiz nişanlı” (1914), “Qadın düşkünü” (1915) pyesləri, “Düyün” (1915), “Cinlər məkanı” (1916) və digər hekayələri cəmiyyət eyiblərinə etiraz baxımından xarakterikdir.

1915-1917-ci illərdə A.Qədiri mədrəsədə təhsil alır. Burada o, ərəb və fars dillərini öyrənir. Ərəb və fars dillərini bildiyi üçün Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. 1915-ci ildə onun “Bəxtsiz nişanlı” pyesi çapdan çıxır. 1916-cı ildə isə yazığının “Əxlaqsız” hekayəsi işıq üzü görür. Bunlar A.Qədirinin çap olunmuş ilk əsərləri hesab olunur.

1917-ci ildən sonra A.Qədiri jurnalistika sahəsində çalışır. 1923-cü ildə ilk özbək satirik jurnalı olan “Müştüm”də mühərrirlik fəaliyyətinə başlayır. A.Qədiri 1924-cü ildə Moskvaya gedib Dövlət Jurnalistika İnstitutuna daxil olur. Moskva təhsili A.Qədirinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Bu illərdə o, rus dilini mükəmməl öyrənir, rus və Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. Rus dilini mükəmməl bildiyi üçün 1927-1930-cu illərdə rusca-özbəkçə lüğət tərtib edir, rus dilində olan dərslərləri özbək dilinə tərcümə edir. Çexovun, Qoqolun, Mark Tvenin, Emil Zolyanın, Deni Didronun bir neçə əsərini özbək dilinə tərcümə edir. Bu sahədə onun ən böyük xidmətlərindən biri də bu idi ki, A.Qədiri tərcümə etdiyi bir çox əsərləri təhlil edir, bu əsərlərə ədəbiyyatşünas alim kimi qiymət verirdi. Məsələn, 1936-cı ildə yazmış olduğu bir məqaləsində o, Çexov yaradıcılığını təhlil etmiş və bu sənətin üstün cəhətləri barədə qiymətli fikirlər söyləyib.

1919-cu ildən başlayaraq A.Qədiri “Ötən günlər” romanı üçün material toplayır. 1922-ci ildə həmin romanın birinci hissəsini tamamlayır və hissə-hissə “İnqilab” jurnalında çap etdirməyə başlayır.

“Ötən günlər” romanının ayrıca kitab şəklində birinci hissəsi 1924, ikinci hissəsi 1925, üçüncü hissəsi 1926-cı ildə çapdan çıxıb.

1928-ci ildə A.Qədiri özünə böyük hörmət və şöhrət gətirmiş “Mehrab əqrəbi” romanını yazır. Əsər ilk dəfə 1929-cu ildə nəşr olunur. 30-cu illərdən başlayaraq A.Qədiri daha çox müasir həyat problemlərinə yer ayırırdı. İstər hekayə, istərsə də romanlarında yeni cəmiyyət quruculuğu və onun üzləşdiyi problemlər A.Qədirinin bu dövr yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Yazığının 1934-cü ildə yazdığı “Abid kətmən” romanı və 1935-ci ildə isə qələmə aldığı “Şübhə” hekayəsində kollektivləşdirmə dövründə sinfi ziddiyyətlərin son həddi göstərilir, dövrün real həyat tərzini əks etdirilir.

A.Qədiri demokratik ruhlu sənətkar olmuşdur. Ədib şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün qurbanı olaraq 1938-ci ildə qətlə yetirilib. 1956-cı ilə qədər onun yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliği qadağan olunub. 1956-cı ildə ona bəraət verildiyi üçün sonrakı illərdə yaradıcılığının geniş şəkildə çapına və araşdırılmasına imkan yaranıb.

Abdulla Qədiri qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, böyük yaradıcılıq irsi qoyub gedib. O, çoxsaylı şeir, hekayə, pyes, povest və romanlarında mənsub olduğu xalqın tarixi keçmiş və bugünkü həyat reallıqlarını əks etdirib, öz xalqını xoşbəxt görmək arzusunda olub. Özbəkistanın məşhur alimi İzzət Sultanov onun yaradıcılığında bu xüsusiyyəti əsas götürərək qeyd edir ki, “Abdulla Qədirinin əsərləri bədii məharət nümunəsidir”. Özbək yazıçısı və alimi Musa Aybək də A.Qədirinin yaradıcılığını “birinci növbədə həyatiliyi ilə seçilən sənət” hesab edib. A.Qədiri “Bəxtsiz nişanlı” (1914) dramında ictimai həyatın qeyri-bərabərliklərindən doğan ədalətsizliklərini tənqid və ifşa edib. Saleh əsərin əsas obrazıdır. O, adi həyatı tələbatlar girdabında əziyyət çəksə də, gələcəyə böyük ümidlə baxır. Lakin yaşadığı cəmiyyətin dözülməz qayda-qanunları onun arzusunu ürəyində saxlayır. Buna görə də nəticə gənc Salehin faciəsi ilə tamamlanır. Müəllif onun nişanlısının da bədbəxtliyini elə bununla bağlayır. Əsərdə baş vermiş hadisələr təsvir olunan dövrün həyat həqiqətləri səviyyəsində təqdim olunur. A.Qədiri əsərdə təkə tənqid və ifşa yolunu seçmir, eyni zamanda hadisələrin səbəbini də arayıb.

“Şübhə” (1935) hekayəsi 30-cu illərdə qışlaq həyatı və sinfi qarşıdurmanı əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Hekayədə obrazlar iki qütbə dayanırlar. Bir qrupu kolxoz həyatını, yeni cəmiyyəti dəstəkləyir, digərləri isə bunlara qarşı barışmazlıq nümayiş etdirirlər.

Ona görə də hər iki qütbün nümayəndələrindən olan Toyçibayev, Zuhurov, Xalqov və başqaları bütün hallarda inandırıcı və təbii təsir bağışlayırlar.

Özbəkistanda kollektivləşmənin aparılması və ölkə kəndlərində baş vermiş hadisələri əks etdirən digər əsər “Abid Kətmən” povestidir. Müəllif böyük ümumiləşdirmə gücü ilə “Çətan” kolxozunun əhalisinin timsalında bir-birinə güzəştə getmək istəməyən, öz məqsədləri naminə prinsipiallıq göstərən qüvvələrin mübarizəsini təsvir edib. Təbii olaraq əsərdə hadisələr ideoloji aspektdən əks etdirilir. Ona görə də əsərdə “kolxoz bərəkətdir, kolxoz yolu düzgün yoldur” ifadələrinin tez-tez təkrarlanması və ideya şəklində ortaya çıxması bir növ şüarçılıq, reklamçılıq təsiri bağışlayır. Heç şübhəsiz, bu, keçmiş sovet quruluşu ideologiyasının tələblərindən irəli gəlirdi. Əsərin qəhrəmanı Abiddir. O, ortabab kəndlidir. Abid zəhmətsevər, təcrübəli, tədbirli bir adamdır. O, kətmən ləqəbi ilə tanınır. Abid kolxoza sidqi-ürəkdən üzv yazılır və kolxozun rəhbərlərindən birinə çevrilir.

Əsərin ən böyük keyfiyyətlərindən biri müəllifin hər bir obraza fərdi yanaşmasındadır. Yəni əsərin əsas obrazlarından olan Berdi tatar, Rafiqov, Osman, Xətib, Möhsin, o cümlədən, Xalmirzə əkə, Sabirov, Sultangül və b. hərəsi öz xarakter, hərəkət, hadisələrə münasibət və rəftarı ilə canlandırılır. Ona görə də diqqəti cəlb edən iki molla obrazı Xətib və Möhsin din xadimi adı ilə eyni formada tənqid olunmur. Əgər A.Qədiri Möhsinə daha kəskin planda yanaşsın, Xətib isə nisbətən yumşaq tərzdə tənqid edilir.

A.Qədinin müasir özbək ədəbiyyatında ən böyük xidmətlərindən biri onun roman janrının əsasını qoymasıdır. Ədəbiyyatşünaslar onu təkcə özbək ədəbiyyatında romanın təməlini qoyan sənətkar kimi yox, həm də ümumən Orta Asiyada romanın yüksək formalaşmasında təsiri olan yaradıcı adam kimi qiymətləndirirlər. Məşhur şərqşünas alim Bertels özbək romançılıq məktəbinin yaradılmasında A.Qədinin əlahiddə xidməti olduğunu vurğulayıb.

Roman sahəsində A.Qədiriyə iki əsəri şöhrət gətirib. Bunlardan biri “Ötən günlər” (1926), ikincisi isə “Mehrab əqrəbi”dir (1928).

“Ötən günlər” romanı XIX əsrin birinci yarısında özbək xalqının acınacaqlı həyatının təsviri, feodalizm dövrünün ictimai ədalətsizliklərinin, mövhumat və cəhalətin tənqidi baxımından səciyyəvidir. Əsər keçmiş sovet birliyində yaşayan bir çox xalqların, o cümlədən Avropa xalqlarının dilinə tərcümə olunub.

“Ötən günlər” ilk özbək romanından biri kimi 1968-ci ildə alman dilinə tərcümə edilib və Berlin şəhərində çap olunub. Hətta alman ədəbiyyatşünas alimi Niota Tunnin roman haqqında dərc etdirdiyi elmi məqalə bu əsərin Qərb dairəsində böyük maraq doğurduğundan xəbər verir.

“Ötən günlər” romanının məzmununu qabaqcıl fikirli Atabəy və onun tərəfdarları ilə onlara əks qüvvələrin arasında baş vermiş ziddiyyət təşkil edir.

Atabəy romanın əsas obrazıdır. O, öz dövrünün bütün eybəcər qayda-qanunlarına qarşı mübarizə aparır. Onun Gümüşlə sevgi sərgüzəşti romanın süjetinin əsasını təşkil edir. Onların bir-birlərinə dərin və səmimi sevgiləri köhnə adətlərə sığmır, qara niyyətli adamların etirazlarına səbəb olur.

Atabəy Gümüşü sevdiyi halda, məcburiyyət ucbatından Zeynəblə də evlənir. Zeynəb Atabəyin Gümüşə olan dərin məhəbbətini qısqançılıqla qarşılayır, ona görə də Zeynəb Gümüşü zəhərləyib öldürür. Əsərin sonunda nə Atabəy, nə Gümüş, nə də Zeynəb öz məqsədlərinə çata bilmir. Çünki Gümüşün ölümündən sonra Atabəy Zeynəbi evdən qovur, Zeynəb ruhi-psixi vəziyyətə düşür və dəli olur. Atabəy Mərgilana gedir, çar qoşunları ilə gedən döyüşdə dostu ilə birlikdə qəhrəmancasına həlak olur. Müəllif onun ölümünü əsərin sonunda belə təqdim edir: “1227-ci il hicri payızında Hacı Yusifbəy tanışlarının birindən məktub aldı. O adam yazırdı: “Oğlunuz Atabəy öz dostu ilə bizim qoşunda idi. Alma-Ata yaxınlığında çar qoşunları ilə gedən döyüş zamanı ikisi də qəhrəmanlıqla həlak oldular. Onları öz əlimlə dəfn elədim”. Göründüyü kimi, burada bədiilik o qədər yüksək deyil. Bu, əslində müəllifin məqsədli gedişidir. Yəni faktı, hadisəni olduğu kimi verməklə A.Qədiri tarixi həqiqətə sadıq qaldığını nümayiş etdirib.

A.Qədinin tarixi mövzuda yazdığı əsərlərindən biri də “Mehrab əqrəbi”dir. Əsərdə müəllif tarixi hadisələrə sadıq qalıb, Türküstan xanı Xudayar xanın sarayında baş vermiş amansızlıqları qələmə alıb.